

ZBORNİK SJEĆANJA ZAGREB 1941—1945. Zagreb 1984,
knjiga 3, 316 str., knjiga 4, 412 str. Izdavači: Gradska konferencija
SSRNH Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske,
»Školska knjiga«, Zagreb.

Sadržaj knjiga 3 i 4 Zbornika sjećanja Zagreb 1941—1945. sličan je sadržaju dviju prethodnih knjiga čiji smo prikaz dali u prethodnim brojevima ovog časopisa. I u ovim knjigama nižu se sjećanja na raznolike oblike otpora što su ga Zagrepčani pružali okupatoru i domaćim izdajnicima.

U knjizi 3 priloge je dalo 55 autora, a u knjizi 4 70 autora koji pričaju isječke iz svoga revolucionarnog rada u 1942. i 1943. god., iako neki prilozi govore i o događajima u 1941. pa i 1944. godini.

U knjizi 4 svi autori objavljuju sjećanja koja se uglavnom odnose na zbivanja u Zagrebu od 1943. godine do oslobođenja grada 8. V 1945. Sadržaj knjige 3 Zbornika može se podijeliti u više grupa. Ima sjećanja koja opisuju diverzije, sabotaže i oružane napade na neprijatelja, rad partijskih i skojevskih organizacija, hapšenja i zlostavljanja u zatvorima, djelatnost štampe NOP-a, organizaciju odlaska iz okupiranog Zagreba u partizanske jedinice, život u logorima, spašavanje djece iz logora i dr.

Većina priloga opisuje epizode i ulogu pojedinaca u njima. Izuzetak su samo neki prilozi koji sa šireg aspekta opisuju prilike u Zagrebu u doba okupacije dajući tako donekle sintezu zbivanja. Takav je prilog i Lutve Ahmetovića koji daje cjelovit pregled ilegalnog rada u Zagrebu god. 1942. Posebno su zanimljivi podaci o velikoj policijskoj provali u organizacije NOP-a u Zagrebu na prijelazu 1941. u 1942. godinu do koje je došlo nakon hapšenja Milana Huperta, Marije Ankice Sertić, Joce Đakovića i Marka Simenića. Ahmetović zaključuje da je na početku 1942. partijska organizacija u Zagrebu bila vrlo prorijeđena a mnoge partijske organizacije nisu imale veze s pretpostavljenim organima i funkcionarima. Zbog toga je cijelu partijsku organizaciju trebalo reorganizirati i kadrovski obnoviti. Najviše promjena bilo je u organizaciji SKOJ-a. Mjesni komitet je u to vrijeme, prema navodima Ahmetovića, kao prvenstveni zadatak postavio pitanje uspostavljanja veza s ostalim organizacijama NOP-a koje su provalom bile prekinute. Po Ahmetovićevom mišljenju, ustaška policija je u god. 1942. stekla određena iskustva u borbi protiv zagrebačkih ilegalaca. Znala je podatke o sistemu organizacije NOP-a i zbog toga je uspjela tim organizacijama nanijeti prilično gubitaka. Provale su ponekad bile velikih razmjera. U partizanske redove ubacivani su provokatori.

Ivan Krajačić Stevo piše o suradnji s Ivom Lolom Ribarom i Dragutinom Sailijem, vezama s višim oficirima u domobranskoj i ustaškoj vojsci, organizaciji partijskih komiteta i ćelija u redovima neprijateljske vojske, prebacivanju dra Ivana Ribara u partizane, razgovoru s komandantom Paveličeve mornarice i dr. Njegova sjećanja pokazuju da je rukovodstvo NOP-a u Zagrebu uspjelo u relativno kratkom roku pronaći prikladne ličnosti u raznim vojnim formacijama ustaške NDH, i to uglavnom oficire koje su privolili za suradnju s NOP-om.

Prilog Mahmuda Konjhodžića govori o grupi novinara koja je formirana na inicijativu Mjesnog komiteta. Grupa je izdavala list »Narodna borba« (izišla četiri broja). Novinarska redakcija ilegalnog Zagreba pribavljala je razne materijale za NOP. Izrada propusnica i legitimacija bila je neobično značajna za

sigurniji boravak i djelatnost aktivista ilegalaca NOP-a u gradu i za održavanje veza unutar grada i sa slobodnim teritorijem. O tehnici toga rada i značenju tzv. »ručne tehnike« u okupiranoj Zagrebu piše Josip Lukatela.

O organizaciji ideološko-političkog uzdizanja partijskih kadrova piše Drago Krndija. Spominje, uz ostalo, i kurs koji je organiziran 1942. u Zagrebu te navodi da je u to vrijeme kursove prošlo više od 100 aktivista.

O radu komunista i njihovih simpatizera na željeznici pišu: Boris Prikril, Petar Šegvić, Milan Jakovac, Tomislav Salopek, Ankica Dragan-Skorupan i Antun Šimunović. Saznajemo o njihovim akcijama u prikupljanju različitog materijala za partizanske jedinice, izradi kirurških instrumenata za partizanske bolnice, prihvaćanju zagrebačkih ilegalaca koji su vlakovima prebacivani prema oslobođenom teritoriju i dr.

O radu skojevskih organizacija pišu Josip Manolić, Ivica Kranželić, Fadila Bilal-Redžić i Ivan Kažić. Pišu o oblicima rada skojevaca. U vezi s tim se ističe da se u 1942. napuštaju masovni oblici rada (izleti, utakmice, veći sastanci na otvorenom) i prelazi se na formiranje što manjih aktivna. Sve se više koriste pojedinačne veze. Svaki skojevac zadužen je za održavanje veze s nekoliko omladinaca kojima je dostavljao štampu, radio-vijesti, letke, prikupljao Narodnu pomoć i dr. Potkraj 1941. i na početku 1942. provedena je reorganizacija borbenih grupa i mjesto njih uvode se tzv. trojke u koje ulaze najborbeniji omladinci. Na sredini 1942. u Zagrebu je bilo 8 mjesnih organizacija SKOJ-a s 228 članova, 20 studentskih organizacija s 233 skojevca, 5 skupova skojevaca u srednjim školama s ukupno 436 skojevaca. U to je vrijeme u Zagrebu djelovalo oko 897 skojevaca. Od diverzija koje su u to vrijeme skojevci poduzeli u Zagrebu posebno se ističe paljenje radionice u kasarni domobranske autokomande (diverzija je organizirana na Paveličev imendan) i raspačavanje letaka u povodu godišnjice napada sila Osovine na SSSR. U političkom djelovanju antifašistički orijentirani omladinci najviše su se isticali u suprotstavljanju učlanjivanju omladine u ustaške i klerikalne organizacije kao i odvratanju omladine od prisustvovanja ustaškim manifestacijama. Uočavajući slabost u djelovanju spomenutih aktivista navodi se da neki od njih nisu ponekad pravilno shvaćali antifašističku platformu NOP-a. Pripadnike Saveza mlade generacije smatrali su članovima neke niže-rzredne organizacije za razliku od skojevske u kojoj su svi željeli biti.

Zbornik donosi i sjećanje Vladimira Nazora o njegovom odlasku u partizane i Antuna Augustinčića o njegovoj ulozi u odlasku u partizane Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića, te o načinu organiziranja njihovog odlaska iz Zagreba. Zanimljive su i okolnosti pod kojima je u partizane otišao i Antun Augustinčić koji se iz Zagreba na slobodni teritorij prebacio automobilom ministra građevina ustaške NDH.

Najpotresnija su sjećanja Jane Koch i Slave Ogrizović koje opisuju spašavanje kozaračke djece iz logora u Staroj Gradiški, Jasenovcu, Mlaki, Ušticu, Gornjoj Rijeci i Sisku. Njihova sjećanja prikazuju prizore užasa i smrti, samoprijegor medicinskih sestara, liječnika, odgajateljica i veliko srce Zagrepčana koji su u svoje domove prihvatili onemoglu djecu. Opisujući prostor gdje su djeca bila smještena, Jana Koch piše: »Prizemlje u potpuno ruševnom stanju služilo je za praonicu rublja. Bolnica (u njoj su djeca bila smještena, F. M.) nalazila se na prvom katu. Na kat su vodile posve trule i klimave stepenice preko kojih se cijedila smeđa žitka tekućina i strašno je zaudaralo. Kroz polupane prozore strujao je zrak ali to je bilo malo, preslabo da se čovjeku ne smuču. Na katu još više

smrada, još više tekućine.« Prema podacima koje navodi Jana Koch, Crveni križ je iz logora izbavio oko 11.000 ljudi, od toga 7000 djece i 4000 žena. Slava Ogrizović navodi da je spašeno oko 9000 djece. Od srpnja 1941. do 9. veljače 1943. sestre Crvenog križa prihvatile su 47 transporta djece iz koncentracijskih logora. Život djece u tim logorima bio je užasan. O tome Jana Koch piše: »Na podu jedno do drugog i jedno na drugom ležala su nepomična dječja tjelešca. To su bili mali nepomični kosturi na kojima su živjele velike, svijetle upale oči. Ležala su djeca na trulim daskama u žutoj kaši po kojoj plazi na tisuće muha. Djeca su ležala posve gola.« Uz Janu Koch i Slavu Ogrizović isticale su se u pomoći djeci i Tatjana Marinić, Lina Padovan te učenice odgajateljske škole u Rudama. Ističući svesrdnu pomoć Zagrepčana u spasavanju kozaračke djece, ukazuje se i na nehuman odnos nekih časnih sestara prema toj djeci i samog Stepinca koji nije dopustio da se djeca smjeste u nenastanjene crkvene dvorce u okolici Zagreba. Tvrdio Švob u prilogu Sličice iz ustaških zatvora opisuje težak život zatvorenika i mučenja koja su od ustaških isljednika podnosili aktivisti prilikom istrage.

Sadržaj knjige 4 Zbornika, kako smo već spomenuli, opisuje događaje u 1943, 1944. i 1945. godini. Dakle, opisuje događaje kad se u cijeloj zemlji rasplamsava narodnooslobodilačka borba, kad se vode najodsudnije bitke NOB-a, IV i V neprijateljska ofenziva, kad se rasplamsava NOP u Hrvatskoj, kad se postavljaju temelji novoj Jugoslaviji u Jajcu, kad NOP u 1944. dostiže pun uspon. Događaji u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj, snažno su odjeknuli u Zagrebu što je vidljivo iz sjećanja koja donosi knjiga 4 Zbornika. Zagreb je u to vrijeme bio rezervoar novih boraca za novoformirane jedinice. Svakodnevno su posebno organiziranim vezama odlazili novi borci u partizanske jedinice. U Zagrebu i dalje djeluju odbori Narodne pomoći, formiraju se NOO-i, komuniste i njihove simpatizere i dalje hapse, nastavlja se falsificiranje dokumenata kojima se koriste komunisti za svoj ilegalan rad, sabotaže se i dalje organiziraju. Nakon hapšenja istaknutih aktivista zamire načas rad pojedinih partijskih i skojevskih organizacija, ali se reorganizacijom i izborom novog rukovodstva ponovo uspostavlja. Aktivisti NOP-a prikupljaju municiju i ostali potrebni materijal za partizanske jedinice, organiziraju se partijski i skojevski kursovi kojima se želi podići ideološko obrazovanje članstva i dr.

Knjiga 4 ima zaista velik broj autora i priloga. Zbog toga je nemoguće dati cjelovit iscrpniji prikaz jer to ne dopušta prostor ovog priloga. Zbog toga ćemo se osvrnuti samo na (po našem mišljenju) značajnija sjećanja na osnovi kojih se može ipak sagledati cjelovitije stanje o kojem knjiga piše. U vezi s navedenim izdvojiti ćemo sjećanje: Lepe Perović, Perice Dozeta, Slavka Petrekovića, Milutina Baltića, Norberta Vebera, Ivica Mučnjaka i dr.

Lepa Perović ističe da je potkraj 1942. i na početku 1943. godine raslo antifašističko raspoloženje građana Zagreba te da su članovi Partije i dalje bili izloženi čestim hapšenjima i provalama. Trebalo je, kaže ona, zato uspostaviti okrnjenu mrežu organizacija, obnoviti komitete i obavještajnu službu. Borba se, kaže Perović, nije vodila samo ilegalnom vještinom već i razgranatom mrežom borbenih grupa koje su se nalazile raspoređene po čitavom gradu. Komunisti su se uvlačili među ustaške agente s ciljem da ih likvidiraju. Ističe se jak teror policije. Na ulicama su gotovo svakodnevno bila puškaranja a po svim prometnicama bilo se vrlo teško kretati jer su ulazi u ulice često bili blokirani a upravo se tuda moralo prolaziti. Ocjenjujući uzroke čestih neprijateljskih provala u partijske organizacije, nakon kojih su slijedila hapšenja, ističe da se to može u

većini slučajeva pripisati neiskustvu partijskih kadrova. Provale jenjavaju u drugoj polovici 1943. kad započinje masovno odlazanje Zagrepčana u partizane. U prilogu »Moj dolazak u Zagreb« (listopad 1942) Perica Dozet ističe da je partijska organizacija bila podijeljena u 5 rajona ali granice među njima nisu bile čvrste i mijenjale su se. Uz partijske organizacije postojala je i mreža narodnih odbora (u početku odbori Narodne pomoći). Dozet smatra da je masovno odlazanje Zagrepčana u partizane i njihovo opredjeljivanje za NOP vezano uz postojanje velikog broja radnika i službenika koji su prije rata pripadali naprednom radničkom i sindikalnom pokretu.

Slavko Petreković i Ivica Mučnjak ističu da je odlazak Zagrepčana u partizane bio uvjetovan opasnostima od eventualnih hapšenja do kojih je dolazilo nakon što bi ustaše otkrili ilegalni rad. Radi što sigurnijeg odlaska na oslobođeni teritorij, aktivisti NOP-a u Zagrebu formirali su organe čiji je izričiti zadatak bila organizacija otpreme ljudi i raznog materijala u partizanske jedinice. Odlazilo se kanalima u raznim pravcima uz pomoć krivotvorenih dokumenata, u uniformama željezničara i na druge načine, uz veliki rizik da policija otkrije namjeru odlaska iz grada. Ocjenjuje se da je u građana Zagreba naglo rasla simpatija za NOP, da nisu samo odlazili oni kojima su ustaše bili na tragu već i ostali. Mirko Peršen piše da ilegalni radnik nikada nije bio siguran gdje će ga dočekati neprijatelj i kako će završiti. Uvijek je živio u strahu. Pišući o skojevskoj organizaciji, kaže da je imala uspona ali i padove. Nakon provala u organizacije glavni zadatak bio je ponovno uspostavljanje djelatnosti i nove organizacije. Za Zagreb je karakteristično, kaže Peršen, da je u njemu postojala masovna antifašistička baza što je rezultat dugogodišnjeg utjecaja KP na stanovništvo, osobito u 1941. i 1942. god. kad su ustaše počeli provoditi svoju strahovladu. U 1943. glavni je zadatak bio omasovljenje SKOJ-a i jačanje jedinstvene omladinske organizacije. Milutin Baltić došao je u Zagreb potkraj listopada 1942. kao rukovodilac Povjerenstva PK SKOJ-a za Zagreb. Ističe da je za njegovu boravka u Zagrebu triput formiran Mjesni komitet SKOJ-a. (Baltić iz Zagreba odlazi u rujnu 1943.) U 1943. rad skojevskih organizacija oživljava. Nakon hapšenja i provala počinje novo sređivanje organizacija. Baltić ističe da je NOP u to vrijeme među zagrebačkom omladinom neprestano dobivao na širini i zamahu. Mobilizacija i masovno upućivanje omladine u partizane bili su jedno od glavnih pitanja kojim su se bavile skojevske organizacije.

Norbert Veber opisuje uglavnom događaje u Zagrebu u 1944. godini. Navodi da je u to vrijeme partijska organizacija u Zagrebu imala 88 članova i 16 ćelija (ujedno navodi i nacionalni i socijalni sastav članstva). Opisujući organiziranost NOO-a, navodi da su uz Mjesni NOO postojala 4 rajonska, 26 kotarskih i 55 uličnih NOO-a. U svim odborima bilo je oko 235 članova koji su bili vezani uz 1440 aktivista s kojima je održavana direktna veza. Veber navodi da potkraj svibnja 1944. nije postojala međusobna povezanost skojevskih organizacija zbog hapšenja kompletnog rukovodstva. To je desetkovalo broj aktivista ali su neprestano pristizali novi članovi i pristalice. Uz to se Veber osvrće i na postojanje sektaštva u pogledu primanja novih članova Partije, na odjek sporazuma Tito-Šubašić, agitaciju mačekovaca. Njihov utjecaj posebno je bio pojačan među domobranima koje su mislili iskoristiti za preuzimanje vlasti u pogodnom momentu raspada ustaške vlasti. U kolovozu 1944. formiran je Mjesni odbor JNOF-a sa 4 rajonska odbora i 446 članova i 2700 antifašista. Na kraju priloga Veber piše o aktivnostima koje je poduzimalo rukovodstvo NOP-a za preuzi-

manje vlasti u Zagrebu. Mobilizacija je i dalje u središtu pažnje aktivista kao i slanje vojnoobavještajnih podataka o stanju u Zagrebu.

Zena Kalodera piše o agitaciji i propagandi u okupiranom Zagrebu i djelatnosti obavještajnog centra. Kalodera navodi da je taj centar došao do dokumenta kojim Pavelić i njegovi dolavnici pozivaju vojvodu od Spoleta za hrvatskog kralja. Ona je taj dokument prepisala u 14 primjeraka i svojom vezom otpremila na oslobođeni teritorij. U to vrijeme kursovi namijenjeni ideološko-političkom uzdizanju pripadnika NOP-a održavani su pojedinačno, i to vani na šetnji. U tome radu posebno se isticao profesor Andrija Mohorovičić.

Milan Pavić piše o svojoj djelatnosti na prikupljanju raznoga fotografskog materijala (foto-kamere, foto-materijal), zimске opreme i lijekova za partizanske jedinice te o prikupljanju raznog foto-dokumentacionog materijala o ustaškom teroru (snimanje logora Jasenovac) i dr. Prikupljeni su i drugi podaci, kao što je raspored bunkera u planu grada, adrese ustaških i njemačkih glavešina, ministara, generala, političkih vođa, popis osoba koje su djelovale u ustaškoj propagandi. Milan Pavić spominje da je za potrebe NOP-a uspio iz tajnog arhiva ustaške promičbe ukrasti seriju kompromitirajućih negativa o tjeranju nedužnog naroda u koncentracione logore, o oduzimanju nakita, logorskim utvrdama, ubijenim žrtvama i sl. Snimio je i ulazak oslobodilačkih jedinica u Zagreb.

Duško Doder, Živka Bibanović-Nemčić, Antun Vešligaj i Martin Kovačićek pišu o posljednjim danima u okupiranom Zagrebu. Posebno su zanimljivi podaci koje donosi Duško Doder a odnose se na sprečavanje miniranja javnih objekata u gradu prilikom povlačenja okupatora i ustaša. Tvrdi da su aktivisti NOP-a u to vrijeme svuda prodirali a naročito u organizaciju Narodne zaštite.

Knjige 3 i 4 Zbornika sjećanja kao i prethodne knjige 1 i 2 prezentiraju borbu u okupiranom Zagrebu. Brojni prilozi znanih i manje znanih boraca, koji pričaju o osobnom doprinosu narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, rasvjetljuju mnoge detalje koji zajednički čine veliko i značajno djelo. Opisuju borbu antifašista okupiranog Zagreba protiv okupatora i domaćih izdajnika. Podvizi zagrebačkih ilegalaca zaslužuju svako divljenje jer su zaista pod neobično teškim uvjetima ilegalnog rada neprestano bili aktivni i pružali otpor na svakom mjestu što nije bilo nimalo lako i zahtijevalo je posebnu hrabrost, samoprijegor i odvažnost. Ilegalni zagrebački front bio je po mnogo čemu opasniji za živote njegovih boraca nego borba na frontovima, zato ilegalcima treba odati dužno priznanje.

Knjige obiluju divnim primjerima ljudskog požrtvovanja za opće dobro. Treba ih čitati, što vrijedi pogotovo za mlade generacije da uče na primjerima starijih i da im oni budu poticaj i putokaz u vrednovanju sadašnjosti i određivanju budućnosti.

Uredništvo je nastojalo prikupiti što više materijala koji je korišten iz memoarskih fondova Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Arhiva Hrvatske, Gradskog komiteta SKH i SUBNOR-a Zagreb.

Štampana sjećanja objavljuvana su u dnevnoj i periodičkoj štampi, u raznim zbornicima. U sva četiri sveska Zbornika sjećanja Zagreb 1941—1945. priloge je dalo 280 autora na 3000 kartica što ukazuje na masovnost i sveobuhvatnost pothvata.

S obzirom na to da još ima sjećanja, a i onih koja još nisu napisana, treba raditi na tome da se nastavi zaokruživanje toga rada.

Izrada svezaka Zbornika na zavidnoj je visini u pogledu tehnike i opreme. Svaki svezak ima kazalo imena, skraćenice i pregled sadržaja što omogućuje lakše snalaženje u čitanju. Možemo željeti još takvih edicija.

Franko Mirošević

*Zbornik KOTAR GRAČAC U NARODNOOSLOBODILAČKOM
RATU 1941—1945, 1096 str.*

U povodu 40-godišnjice oslobođenja Općine Gračac u Historijskom arhivu Karlovac promoviran je Zbornik »Kotar Gračac u NOR-u 1941—1945«.

Sadržaj toga Zbornika govori o životu i zbivanjima na području bivših općina Bruvno, Gračac, Lovinac, Mazin i Zrmanja u toku četvorogodišnjega narodno-oslobodilačkog rata i daje obilje podataka za izučavanje historije NOP-a u Hrvatskoj.

U Zborniku je objavljeno 75 radova i sjećanja, opisani su likovi narodnih heroja s tog područja i dan popis imena palih boraca, žrtava fašističkog terora i umrlih od tifusa.

Sadržaj Zbornika podijeljen je u pet dijelova.

U prvom dijelu objavljene su teme koje obuhvaćaju određenu problematiku na teritoriju čitavog kotara Gračac. Tu je riječ o formiranju, razvoju i radu organizacija KPJ, o Savezu komunističke omladine Jugoslavije, narodnooslobodilačkim odborima, Antifašističkom frontu žena, komandama mjesta, o školstvu i prosvjeti. Detaljno se govori o nastajanju, narastanju i radu partijskih organizacija u ovom kraju i njihovoj povezanosti s ostalim partijskim organizacijama na području Like, Dalmacije i Bosanske krajine. Iznose se podaci o broju komunista i njihovu radu na pripremama za ustanak, te o organizaciji i vođenju narodnooslobodilačkog pokreta do oslobođenja.

Iscrpno se opisuje nastanak, organizacija, sistem i rad narodne vlasti, SKOJ-a, AFŽ-a i pionira. Uz njihovu djelatnost prikazana je organizaciona struktura, broj odbora i njihovih članova, te niz detalja značajnih za rad tih organizacija.

U tom dijelu, posebno u vezi s komandama mjesta, dan je niz podataka o radu vojno-pozadinskih organa, zatim o bolnicama, zemunicama, o opskrbi ranjenika hranom i drugim potreštinama. Govori se o evakuaciji ranjenika, o ulozi omladine i cjelokupnog naroda, o brizi za prehranu boraca, onih na frontu i onih ranjenih i oboljelih. Tu su i opisi osnivanja prvih partizanskih radionica, rada mlinova i pilana, partizanskih majstora u tim radionicama i njihove snalažljivosti u ratnim uvjetima.

Drugi dio Zbornika obrađuje raznoliku problematiku s područja pojedinih općina na teritoriju kotara. U obliku sjećanja, uz korištenje arhivskom građom, prikazan je rad organizacije narodnooslobodilačkog pokreta, opisane su mnogobrojne partizanske akcije u toku narodnooslobodilačkog rata, teror okupatora, ustaša, četnika i drugih kvislinga, aktivnosti i masovno sudjelovanje naroda u narodnooslobodilačkoj borbi.